

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

6-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

А.Ўринов, Ш.Каримов

Бессель оператори қатнашган итерацияланган кўп ўлчовли Клейна-Гордона-Фок тенгламаси учун Коши масаласи аналогини ечиш5

ФИЗИКА, ТЕХНИКА

Р.Максудов, А.Джураев, Ш.Шухратов, И.Якубов

Толали материаллар тозалагичининг қайишқоқ таянчларга ўрнатилган колосниклар тебранишларининг таҳлили13

Ж.Улугмуратов, И.Исматуллаев, И.Якубов, З.Исламов, Х.Бегалиев, Т.Кодиров

Туюқш экзотик чарми олишда тери хомашёсига дастлабки ишлов беришни тадқиқ қилиш20

КИМЁ

Б.Махкамов, Д.Шахидова, Б.Орзикулов, Д.Гафурова

Мис (II) ионларининг сорбцияси учун комплекс ҳосил қилувчи полимер материалларни олиш25

БИОЛОГИЯ, ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Ш.Хасанов, С.Сасмаков, Ж.Абдурахманов, О.Аширов, Ш.Азимова

Ҳашарот хужайраларини паст ҳароратли муҳитда узоқ муддат сақлашнинг оптимал шароитларини танлаш29

А.Ахунов

Суғориш тарихи ва суғоришнинг ўзига хос омиллари32

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ТАРИХ

К.Тухтабеков

Ўзбекистонда илм-фан тараққиётининг тарихий илдизлари36

У.Жўраев

Советлар даврида таълим тизимини мафкуралаштириш (1950-1980 йиллар)40

Е. Гордеева

Калтаминор маданияти мафкураси тўғрисидаги масалага доир43

И.Раҳимов

Тарихий ҳақиқат ва унинг жамият маънавий тараққиётига таъсири47

ФАЛСАФА, СИЁСАТ

А.Ўтамуродов, Б.Турсунов

Фуқаролик жамияти – тараққиётнинг юқори босқичи50

Т.Алимардонов, А.Азимов

Ўтиш даврининг классик модели54

Ф.Мирзаева

Ўрта Осиёда Нақшбандия-Мужаддиия тариқати ривожининг ўзига хос хусусиятлари58

И.Тоиров

Жаҳон тамаддуни шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари61

АДАБИЁТШУНОСЛИК

А.Акбаров

Фирдавсий тақдири Хайнрих Хайне талқинида66

Р.Тошниёзова

Маърифат ва талқин: шоҳид образининг онтологик асослари70

М.Хамидов

Миркарим Осимнинг “Синган сетор” қиссасида Машраб образи75

А.Қаюмов

Уруш – миллий характер кушандаси77

М.Эрназарова

Л.Н.Толстой ижодини ўрганишнинг инновацион технологиялари81

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.Искандарова, М.Омонов

Ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан чиққан “Бобурнома”даги изофий бирикмалар85

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТИЛИДА ИСТЕЪМОЛДАН ЧИҚҚАН “БОБУРНОМА”ДАГИ ИЗОФИЙ БИРИКМАЛАР

ИЗАФЕТНЫЕ СОЧЕТАНИЯ В «БАБУРНАМЕ», ВЫШЕДШИЕ ИЗ УПОТРЕБЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

OUT OF USE ISAFETCOMBINATIONS OF “BABURNAME” IN THE MODERN UZBEK

Ш.Искандарова, М.Омонов

Аннотация

Мақолада “Бобурнома”да қўлланилган ва ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолдан чиқиб кетган арабий ва форсий изофий бирикмаларнинг лексик, семантик хусусиятлари таҳлил қилинган.

Аннотация

В данной статье проанализированы лексические и семантические особенности некоторых арабских и персидских изафетных сочетаний в “Бабурнаме”, вышедшие из употребления в современном узбекском языке.

Annotation

In this article the lexical and semantic features of Arabic and Persian isafet combinations are analyzed which were used in ‘Baburnoma’ and out of use today.

Таянч сўз ва иборалар: изофий бирикма, изофий занжирли бирикма, истеъмолдан чиққан, истеъмоли чекланган лексик бирикма, семантикхусусият.

Ключевые слова и выражения: изафетные сочетания, изафетная цепь, вышедшие из употребления, лексические единицы с ограниченной степенью использования, семантическая особенность.

Keywords and expressions: isafet combinations, isafet chain combinations, no longer in use, lexical combinations of limited usage, semantic features.

Ҳар қандай тилнинг луғат таркибининг бойишида ўзлашмаларнинг ўзига хос ўрни мавжуд. Тилшунос олимларнинг фикрича, бир тилдан иккинчи тилга аввало атама, яъни от туркумига оид сўзлар ўзлашади. Бу, албатта, бошқа туркумдаги сўзлар, ёрдамчи сўзлар ўзлашмайди дегани эмас. Ўзбек тили луғат таркибида арабча ва форсча ўзлашмалар салмоқли ўринни эгаллайди. Бундан ташқари араб ва форс тилларидан ўзбек тилига бир қатор изофий бирикмалар ўзлашган. Араб ва форс тилларидан ўзлашган изофий бирикмалар ўзбек тили учун тил ҳодисаси бўлиб, заруратга кўра янги изофий бирикмалар ҳосил қилинмайди, улар кўпинча тайёр луғавий бирикма сифатида мавжудлиги билан сўзга яқин туради ва луғатларда лисоний бирикма сифатида акс этади. Эски ўзбек тилида изофий бирикмалар нафақат турғун бирикма сифатида, балки эркин бирикма сифатида ҳам ҳосил қилинган. Ўзбек тилшунослигида тожикча изофали бирикмалар нисбатан чуқурроқ ўрганилган[1,40]. Арабча изофали бирикмалар эса нисбатан кам ўрганилган. Тадқиқотчи М. Юсупов ўзининг “Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Навои” мавзусидаги номзодлик иши 3-бобини арабча изофа тадқиқига бағишлаган[2].

Юсуповгача профессор Ф.

Абдуллаев, профессор Э.Бегматовлар бу масалага қисман тўхталганлар [3,53]. Тилшунос Д.Ҳакимов “Ўзбек тили лексикасида изофий бирикмалар тизими” номли мақоласида ҳозирги ўзбек адабий тилидаги арабча изофалар ва уларнинг имлосига эътиборни қаратади [4,63].

Биз ушбу мақолада ўзбек мумтоз адабиётининг ёрқин намуналаридан бўлган “Бобурнома” асарида қўлланилган ва ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолдан чиқиб кетган айрим изофий бирикмаларни таҳлилга тортдик.

Хўжандни баъзи доҳили Фарғона эмас дерлар [5,11]. Мазкур жумладаги доҳили Фарғона форсий изофий бирикмаси Фарғонага қарашли маъносини англатиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида ушбу турдаги изофий бирикма ҳосил қилинмайди ва фақат тарихий асарларда учрайди.

Яна соҳиби “Ҳидоя” ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида “Ҳидоя”дин мўътабарроқ китоби фикҳ кам бўлғой, Фарғонанинг Марғинон отлиқ вилоятиндур, ул ҳам доҳили Мовароуннаҳрдур [5,44]. Ушбу жумладаги доҳили Мовароуннаҳр форсий изофий бирикмаси ҳам юқоридаги жумладаги каби

Ш.Искандарова – ФарДУ, филология фанлари доктори, профессор.

М.Омонов – ФарДУ, тилшунослик кафедраси катта ўқитувчиси.

эркин изофий бирикма бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмоли чеклангандир.

Асардаги *аиммаи ислом* – *ислом имомлари, аиммаи калом* - *калом имомлари* каби арабча изофий бирикмалар ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди ва ўқувчи мазкур атамалар маъносини луғат ёрдамисиз тушунмайди.

Шайх Абумансурким аиммаи каломдиндур. Самарқанднинг Мотрид отлик маҳалласидиндур. Аиммаи калом икки *фирқадур, бирини мотридия дерлар, бирни ашъария дерлар* [5,44]. Ислом динининг Аҳли сунна вал жамоа йўналишида тўрт мазҳаб ва икки ақидавий йўналиш мавжуд бўлиб, Бобур юқоридаги жумлада *Аиммаи калом* - *калом имомлари* арабча изофий бирикмаси орқали мотридия ақидавий йўналиши асосчиси имом Мотрудий ҳақида маълумот берган.

Муаллиф Самарқанд шаҳрига таъриф бериб, ушбу шаҳардан кўплаб ислом имомлари етишиб чиққанлигини таъкидлайди:

Ҳазрати рисолат замонидин бери ул миқдор аиммаи исломким, Мовароуннаҳрдин пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлғай [5,43].

Яна Самарқанд шаҳрининг мустаҳкам қалъа эканлиги ва душман осонлик билан бу шаҳарни забт эта олмаслигини баён қилиб, *балдаи маҳфуза* - *ҳимоя қилинган шаҳар* маъносини англатувчи изофа бирикмасини қўллайди.

Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмагон учун балдаи маҳфуза дерлар[5,43]

Тарихдан маълумки, подшоҳлар саройи фитнанинг уйи бўлган ва ўзаро суиқасдлар авж олган. Бир-бировини заҳарлаб қўйиш одатий ҳол бўлган. Муаллиф *дафъи таваҳҳум* изофий бирикмаси воситасида ваҳимани даф қилмоқ, шубҳадан холи қилмоқ маъносини ифодалайди.

Шарбат келтурдилар. Мирзахоннинг дафъи таваҳҳумиға шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим[5.181].

Асарда айрим ўринларда Бобур мураккаб изофий занжирли бирикмаларни қўллайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бундай бирикмалар истеъмолдан чиққан.

Ва чун бу вилоят ҳам дохили мамолики махруса бўлди, азимати мустақарри хилофат қилдук [5,352].

Ушбу жумлада иккита изофий занжирли бирикма қўлланилган бўлиб, *дохили мамолики махруса* - *ҳимоя қилинган мамлакатларга кириш* маъносини англатади. *Азимати мустақарри хилофат*- *Халифалик қарор*

топган жойга йўл олиш маъносини англатади. *Азимати мустақарри хилофат* изофий занжирли бирикмаси кейинги жумлада икки компонентли содда изофий бирикма шаклида келган.

Муҳаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонга рухсат бериб, ўзумиз мустақарри хилофатка борғонмиз[5,352]. Биринчи гапдаги *Азимати мустақарри хилофат* занжирли бирикмаси иккинчи гапдаги *мустақарри хилофатка* борғонмиз сўз бирикмасининг вариантыдир.

Тарихий асарларда *аҳли илм, аҳли фазл, аҳли табъ, аҳли ҳунар, аҳли куффор, аҳли ислом, аҳли шеър, аҳли назм, аҳли соз* каби кишиларни маълум бир машғулот, касб-ҳунар маъносини англатувчи сўз атрофида жамловчи изофий бирикмалар кўп учрайди ва ўқувчи луғат ёрдамисиз мазкур бирикмалар маъносини тушунади. Бироқ, “Бобурнома”да *аҳли иртидод* – чекинувчилар, жангда чекинганларни назарда тутувчи изофий бирикма, *қуттоут тарийқ* - йўлтўсар, қароқчи маъносини англатувчи изофий бирикма, *мусаввиди авроқ* – варақларни қораловчи, котиб маъноларини англатувчи изофий бирикмаларни луғат ёрдамисиз тушуниб бўлмайди ва ушбу бирикмалар ҳозирги ўзбек адабий тилида умуман қўлланилмайди.

“Бобурнома”даги жой маъносини ифодаловчи изофий бирикмалар: *боғ, дарё, дара, кўл* номлари ҳеч бир ўзгаришсиз бугунги кунда ҳам изофий бирикма сифатида қўлланилади. Бироқ, мавҳум тушунчаларни ифодаловчи кўплаб изофий бирикмалар, изофий занжирли бирикмалар истеъмолдан чиқиб кетган ва ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди: *маъкулул-лаҳм*– гўшти еса бўладиган, *муттафиқул-калима*– бир овоздан каби.

Роно Сангони мунча тасаввур қилилмас эди борча муттафиқул-калима арз қилдиларким, Роно Санго йироқроқтур, маълум эмаским ёвуқ ҳам кела олмағай[5,275]

Ҳозирги ўзбек тилида *мамлакатнинг суянчиғи, таянчи* маъноларини англатувчи *умдатул-мулк* арабча изофий бирикмаси қўлланилмайди ва луғат ёрдамисиз маъносини англаш мушкул: *Мундин сўнг агар қўрғон номазбут ё раият номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатул-мулкнинг бемуҳосиллиғиға ҳамл бўлғусидир*. [5,329]

Асардаги айрим изофий бирикмаларни сўзма-сўз таржима қилганда, маъно тўғри ифодаланмайди:

Рабиулоҳир ойида Султон Маҳмуд мирзоға қавуӣориза юзланиб, олти кунда

ТИЛШУНОСЛИК

оламдин кечти. Қирқ уч ёшар эди.[5,26] Мазкур жумладаги қавиуйориза изофий бирикмаси қатъият маъносини англатиб келган.

Бобур ҳинд халқининг эътиқоди ҳақида маълумот бериб, мутиул-ислом исломга итоат қилувчи маъносини англатувчи изофий бирикмасини қўллайди:

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида ғалаба рой ва рожадур, баъзи мутиул-ислом, баъзи йироқлигидин ё ери берклигидин ислом подшоҳлариға итоат қилмайдурлар.[5,252]

Асарда мустважиби иноят форсий изофа бирикмаси иноятга сазовор, иноятга лойиқ маъноларини англатади ва ҳозирги ўзбек адабий тилида бундай бирикма қўлланилмайди:

Яна бир Муҳаммад жолабонға Ганг дарёсиға яхши кўпрук боғлағони учун мустважиби иноят бўлуб эди, бу Мир Муҳаммадға ва яна туфакандозлардин паҳлавон Ҳожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Порсчийға якка ханжар иноят бўлди.[5,324]

Эски ўзбек тилида араб тилидан ўзлашган қасрат сўзи фаол қўлланилган бўлиб, ўзбек тилида аслиятдаги каби кўп, мўл маъноларини англатади. “Бобурнома”да ушбу сўз форсий изофий бирикма таркибида келган:

Тенгри таоломундоқ севинчларни манга ва сенга ҳамиша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Алъамон қўймишсен. Тенгри муборак қилғай. Вале бовужудким, ўзинг битибсен, мундин ғофил бўлубсенким, қасрати истиъмол била авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом отта кам бўлур.[5,320] Ушбу жумлада қасрати истиъмол изофий бирикмаси кўп истеъмол қилинадиган, кўпинча, аксар маъноларини англатиб келмоқда.

Асарда таркиби арабча сўзлардан иборат бўлган кофири неъмат форсий изофий бирикмаси қўлланилган бўлиб, ушбу бирикма

ҳозирги ўзбек адабий тилида бутунлай истеъмолдан чиқиб кетган:

Ушбу йил, Хисравшоҳ Балх устига черик борур хаёли била Бойсунгур мирзони тилаб, Қундузға келтуруб, Балх устига отланди. Уёқча етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларға не навъ етгай.[5,63] Мазкур жумладаги кофири неъмат изофий бирикмаси ношукур, оллоҳ берган неъматларға шуқр қилмайдиган маъносида қўлланилган.

Айрим изофий бирикмаларни муаллифнинг ўзи изоҳлаб бермаганида, биз уларнинг маъносини луғатлардан ҳам излаб топишимиз мушкул эди. Масалан, ябруҳус-санам ўсимлиги маъносини англатувчи арабий изофани Бобур ўзи таърифлаб беради:

Баъзи китобларда битибтурларким, ябруҳус-санам бу тоғлардадур, вале бу мудатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл “айиқ ўти” дерлар, меҳригиёҳ хосиятлик, ғолибо меҳригиёҳдур, ул эл бу от била айтурлар. [5,8]

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистон лўлиларининг турли хил цирк ўйинлари ҳақида маълумот беради. Бобур яшаган даврда Марказий Осиёда тўй ва тантаналарда ҳали ёғоч оёқ ўйини бўлмаган. Бундай томошани у Ҳиндистонда кузатган.

Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғларига боғлаб “пойи чўбин” қилиб йўл юрурлар. Ҳиндистон лўлилари бир йиғоч била “пойи чўбин” қилиб йўл юруйдурлар, оёғларига ҳам боғламайдурлар[5,324]

Пойи чўбин изофий бирикмасининг бугунги кунда ўзбек тилидаги варианты ёғоч оёқ атамаси қўлланилади.

Хулоса қилиб айтганда, “Бобурнома”даги кўплаб арабий ва форсий изофий бирикмалар ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан чиқиб кетган ва уларнинг тарихий асарлардагина учратиш мумкин.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев. Ф. Сўзлар ўзаро қандай боғланади. –Т.: Фан, 1974; Абдуллаев Ф., Эшондадаев. Д. Ўзбек тилида тожикча изофали бирикмалар // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1973 йил, 1-сон.
2. Юсупов. М. Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Навои. АҚД. –Т.:1984.
3. Бегматов. Э. Ономастик сўз яшаш масалаларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти.: 1965, 3-сон; Абдуллаев. Ф. Киши отларини қисқартириш усуллари// Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1960 йил, 3-сон.
4. Ҳақимов Д. Ўзбек тили лексикасида изофий бирикмалар тизими. // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 2004 йил, 4-сон.
5. Заҳириддин Муҳаммад Бобур . Бобурнома. –Т., 1989.